

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

ԱՐՄԵՆ ԲՈՐՈՆՅԱՆ

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ
ՄԻՐԻԱՅԻ ՀԵՏ Զ.Ա. 3-2-ԲԴ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆԻՆ

Հարավային Հայաստանը (պատմական Հայաստանի Ծոփք, Աղձնիք, Կորճայք նահանգները) մշտապես առևտրա-տնտեսական և մշակութային հարաբերությունների մեջ է գտնվել Միրիայի հետ¹, և պատահական չէ, որ Հայաստանի հնագույն պատմության խնդիրները հասկանալու իմաստով էապես կարևորվում է այդ տարածաշրջանի դերը²: Պատմական որոշակի շրջափուլերում Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանները նույնիսկ մշակութային գոտի են կազմել սիրիական տարածքների հետ³, ինչի հիմքում ընկած է, բնականաբար, աշխարհագրական գործոնը: Որոշ մասնագետներ (կարծում ենք ոչ այնքան ճշգրտորեն) նույնիսկ պնդում են, որ խնդրո առարկա շրջանները և՛ աշխարհագրորեն, և՛ մշակութապես ձուլվում են հյուսիսային Միրիային⁴:

Հայկական լեռնաշխարհի և ընդհանրապես առաջավորասիական շրջանների հետ առնչությունների պարզաբանման իմաստով հատկապես կարևորվում է հյուսիսային Միրիան, որը շնորհիվ իր աշխարհագրական յուրահատուկ դիրքի, մշտապես միջնորդի դեր էր կատարում իրենից հարավ և հյուսիս ընկած երկրների համար: Գրավոր աղբյուրների ուշադիր քննությամբ ցույց է տալիս, որ Զ.ա. 3-2-րդ հազ. սահմանին և, ընդհանրապես, բրոնզի դարում առնչություններ չեն նկատվում Միջագետքի և Եգիպտոսի, Միջագետքի և Քանաանի, կենտրոնական և հարավային Միրիայի միջև: Միջագետքյան ճանապարհները գլխավորապես ուղված են դեպի հյուսիսային Միրիա: Սրա պատճառն այն է, որ դեպի կենտրոնական Միրիա և Պաղեստին տանող ճանապարհը անցնում էր անապատով և ավանակներով հարմար չէր ճանապարհորդելը, բացի այդ, նշված ճանապարհը վտանգավոր էր քաղվորների պատճառով: Պաղեստինը և հարավային Միրիան հարուստ չէին օգտակար հանածոներով, մինչդեռ Հյուսիսային Միրիան գտնվում էր հանքավայրերով հարուստ հյուսիսային տարածքների հարևանությամբ և մասամբ հասու էր լեռնային երկրների հանքային հարստությ-

յուններին: Այստեղ կարելի էր ձեռք բերել ոչ միայն տեղական, այլև անատոլիական, կիպրոսյան, էգեյան, պաղեստինյան, եգիպտական ապրանքներ: Բաբելոնյան առևտրականները կարող էին հյուսիսային Սիրիա հասնել կամ Եփրատով դեպի վեր, կամ մեկ այլ՝ ավելի երկար, սակայն ավելի ապահով և հարմար՝ Տիգրիսի հոսանքով դեպի վեր, այնտեղից հյուսիսային Սիրիա՝ Կորճայքի վրայով տանող ճանապարհներով⁵:

Ծոփքի⁶, Աղձնիքի⁷ և Կորճայքի⁸ հնագիտական տվյալները ցույց են տալիս, որ այս շրջանները Ք.ա. 4-րդ հազ. վերջին և 3-րդ հազ. առաջին կեսին շատ սերտ հարաբերությունների մեջ էին գտնվում հյուսիսային Սիրիայի հետ: Այստեղ ոչ միայն խեցեղենի մեծ մասն է հյուսիսսիրիական (reserved slip ware, simple ware, metallic ware), այլև մշակութային մի շարք այլ առանձնահատկություններ. միևնույն ժամանակ սիրիական հուշարձաններում ի հայտ են գալիս ապրանքատեսակներ հարավային Հայաստանից⁹: Սիրիա-միջագետքյան ազդեցությունները հարավային Հայաստանում զուգակցվում են անդրկովկասյան և մասնավորապես Կուր-արաքսյան տարրերի առկայությամբ (ավելի շատ Ծոփքում և Աղձնիքում, քիչ՝ Կորճայքում):

3-րդ հազ. երկրորդ կեսին եփրատյան ճանապարհով Ծոփքից Սիրիա են ներթափանցում Կուր-արաքսյան ազդեցությունները, որ հատկապես զգալի են Ամուկի հովտում¹⁰: Միևնույն ժամանակ հյուսիսային Սիրիայի հետ կապը ցույց է տալիս սիրիական հուշարձաններին ամենաբնորոշ վերոհիշյալ խեցեղենի շարունակաբար ի հայտ գալը հարավային Հայաստանում, թեև ավելի քիչ քանակությամբ քան 3-րդ հազ. սկզբին¹¹: Ծոփք-Մալաթիա շրջանից հյուսիսային Սիրիա տանող ճանապարհը պիտի անցներ Մարաշի և Էլ-բիստանի վրայով, որտեղ ևս հայտնի են Կուր-արաքսյան մշակույթի հետքեր¹²: Անդրկովկասյան ազդեցությունների ամենածաղկուն շրջանը Սիրիայում 2600-2400թթ միջև էր¹³: 3-րդ հազ. վերջին Սիրիայում բնակավայրերի քանակը աճում է զրեթե 200 տոկոսով, եռում է քաղաքային կյանքը Էբլայի առևտրի համակարգում, սակայն 2-րդ հազ. սկզբին նկատվում է քաղաքային կյանքի համեմատական անկում¹⁴: Էբլայի ավերումից հետո Սիրիայի տնտեսական կենտրոնը տեղափախվում է Ուրշու (Հայկական Տավրոսից հարավ)¹⁵, էլ ավելի մոտենալով Հայկական լեռնաշխարհին: Նմանատիպ գործընթացներ են նկատվում նաև հարավային Հայաստանում. ենթադրվում է, որ Էբլայական առևտրականները հասել են Խարբերդի հովիտ՝ իրենց հետ բերելով սիրիական ազդեցություն, որն ակնհայտ է խեցեղենի և ճարտարապետության մեջ¹⁶:

Ք.ա. 2-րդ հազ. սկզբին հյուսիսային Սիրիան ընդգրկվում է կապադովկիական առևտրի ոլորտում, ինչի մասին վկայում է սիրիական ներմուծված ապրանքների առկայությունը Քանեսում¹⁷: Կապադովկիական առևտրում պիտի անալոյանաորեն ընդգրկված լինեին նաև հաբավիայական շրջանները: Սակայն հնագիտական նյութերը, հատկապես Ծոփքի տարածքից, քիչ առնչություններ են ցույց տալիս կենտլանա- և հարավանատոլիական

շրջանների հետ, մինչդեռ կապերի լավագույն փաստեր են արձանագրված հյուսիսային Սիրիայի հետ (դուրզի վրա պատրաստված մոխրագույն, նարնջագույն կամ բեժ խեցեղենը, հյուսիսսիրիական գունազարդը իր գուգահեռներով՝ Համա H, Թեյ Մարդիխ IIIA, Ամուկ G-H, Խառանի մուգ դեղին խեցեղենը, Խաբուրյան խեցեղենը՝ Ծոփքի ե Աղծնիքի հուշարձաններում)¹⁸։ 2-րդ հազ. առաջին կեսին Աղծնիք (Ուշ քեփե) են հասնում Բալիխի ավազանի նյութական մշակույթի ազդեցությունները (Համամ էք Թուրքման VII տիպի խեցեղեն)¹⁹։

Սիրիայի և Հայկական լեռնաշխարհի վերինեփրատյան շրջանների միջև գոյություն ունեցող առևտրական կապերը հատկապես լավ նկատելի են սիրիական տափաշների հանգամանքով, որոնք մշտապես եղել են Սիրիայի հետ առնչությունների բացահայտման կարևոր չափանիշ²⁰։ Այս տափաշները հասնում են մինչև Փոքր Հայք (Աբսլանթեփե VID)²¹, Ծոփք (Նորշունթեփե VI²²) և ընդհուպ մինչև Բարձր Հայք (Մոս Հյույուք)²³։ Այնհայտ է եփրատյան ճանապարհի դերը խեցեղենի այս տեսակի տարածման պարագայում։ Խաբուրի ավազանում արձանագրվել են տափաշների շատ քիչ գտածոներ, իսկ Տիգրիսի ավազանում նրանք ընդհանրապես չեն հայտնաբերվել։ Սա կարող է վկայել այն մասին, որ 3-2-րդ հազ. սահմանին գոյություն են ունեցել միմյանցից էապես տարբերվող երկու ճանապարհներ՝ տիգրիսյան և եփրատյան։ Այն հանգամանքը, որ Սիջագետքի աքքադական բնակավայրերից չեն գտնվել սիրիական տափաշներ կամ այլ սիրիական ներմուծված ապրանքատեսակներ, վկայում է թերևս այն մասին, որ աքքադացիների իշխանության հաստատումով Սիջագետքում առևտրական ճանապարհները փոխվեցին և հյուսիս-արևմտյան կապերը տեղի էին ունենում գլխավորապես հյուսիսային Սիրիայի վրայով²⁴։

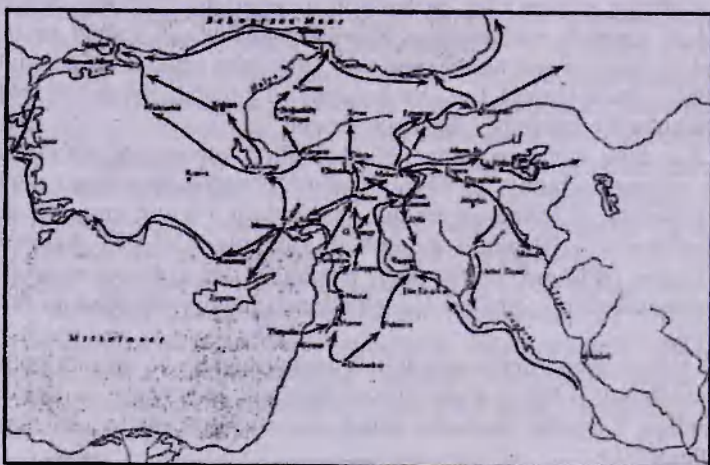
Ք.ա. 2-րդ հազ. երկրորդ քառորդին սիրիական շրջանների հետ առնչությունները արտահայտված են միաանհական՝ մուգի-ալալախյան սպիտակ գունազարդումով սև հիմնագույնի վրա խեցեղենի ի հայտ գալով ծովքյան հուշարձաններում²⁵։ Միևնույն ժամանակ Ալալախ XVI-VIII շերտերում ի հայտ է գալիս ծովքյան գունազարդ խեցեղեն²⁶, որը զարդամոտիվներով էական գուգահեռներ է գտնում Անդրկովկասի համաժամանակյա հուշարձաններում։

Բացի խեցեղենից, առնչությունների մասին կարող են վկայել ծովքյան հուշարձաններում ի հայտ եկող միտաննիական կնիքները²⁷ և սիրիական արձանիկները²⁸, որոնց հեռավոր ազդեցությունները, թերևս, հասնում են Անդրկովկաս²⁹։

Առևտրական ճանապարհները սահմանում են բնական պայմանները՝ անցումները՝ լեռնային շրջաններում, գետերը՝ հովիտներում (քարտեզ 1, 2), հետևապես հիմքեր կան ենթադրելու, որ հայտնի անտիկ շրջանի սիրիական ճանապարհները գոյություն ունեին նաև մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում³⁰։

Նկ. 1. Առաքալոր Արևելքի տեղիքը (ըստ E. Massou, Le pays des Hittites: Les Dossiers d'Archaeologie, 193, 1994, p. 50)

Նկ. 2. Առաքալոր Արևելքի բնական ճանապարհները
(ըստ E. Abay, Die Keramik der Frühbronzezeit in
Anatolien mit «syrischen Asimiten», Münster, 1997)

Ըստ գրավոր տվյալների, 2-րդ հազ. առաջին կեսին գոյություն ունեին հյուսիսսիբիրական երկու հիմնական ճանապարհներ՝ այսպես կոչված «երազահանի ճանապարհը» ("Dream Book route") Միսյապար-Ռապիքում-Մարի-Էմար-Հալեպ-Քատնա-Հազոր ուղղությամբ, և Մարի-Քատնա ճանապարհը (առանց Հալեպի շրջան մտնելու): Սրանք ունեին իրենց բազմաթիվ ճյուղավորումները, որոնք հյուսիսում մասամբ համընկնելով կապաղովկիական առևտրական ճանապարհին՝ բարձրանում էին մաև մեր շրջանները³¹: Եթե փորձենք այս տեղեկությունները դիտարկել հայտնի հնագիտական տվյալների համատեքստում, ապա ճշմարտաման կարելի է համարել այն տեսակետը, ըստ որի հյուսիսային Սիրիայի և Միջագետքի քաղաք-պետությունները հարակից շրջաններին կարող էին առնչվել երեք հիմնական ուղղություններով և, մասնավորապես, 1) խոսք գետի վերին հոսանքով դեպի Իրանական սարահարթ ընթացող ուղին, ուր ճանապարհների հանգուցակետում էր գտնվում Թեփե Գավրա հուշարձանը, 2) Եփրատյան ճանապարհը, ուր կարևոր դեր պիտի խաղար Մարին, և 3) Միջերկրականը Տիգրիսին առնչող ճանապարհը, որի վրա էր գտնվում Թեյ խուռան³²:

Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանները Սիրիա պիտի արտահանեին գլխավորապես պղինձ և մկնդեղ³³: Ապրանքների հիմնական հոսքը Սիրիայից գնում էր Էլբիստան, որտեղից Գյուկսունով դեպի կենտրոնական Անատոլիա և Հալիսի հարավային շրջանները³⁴: Այս ճանապարհի ճյուղավորումներից մեկը անպայմանորեն պիտի բարձրանար հարավային Հայաստան, որտեղից կենտրոնական Հայաստանով՝ դեպի Անդրկովկաս, ինչի մասին կարող են վկայել հնագիտական մի շարք տվյալներ Հայաստանի Հանրապետության և հարակից տարածքներից³⁵: Այս իմաստով հատկապես պիտի կարևորվեր Ուզարիտից և Բիբլոսից եկող և վերին Եփրատով անցնող առևտրական ճանապարհը³⁶: Ըստ ամտիկ սկզբնաղբյուրների և հնագիտական տվյալների՝ Անդրկովկասի և Սիրիայի կապը կարող էր իրականանալ այն միջազգային ճանապարհով, որի մի հատվածը կոչվում էր Տիգրանակեթո-Արտաշատ և որի հիմնական երակը գալիս էր հյուսիսսիբիրական և միջագետքյան շրջաններից (Սմբին, Տոնեսիա)³⁷: Այն լիովին համապատասխանում էր բրոնզեդարյան ճանապարհին, երբ մի կողմից Սմբինի շրջանը (Բրակ, Չազար Բազար), մյուս կողմից էլ Եփրատի հովիտը (Տիարիս, Լիդար) պիտի լինեին հարավային Հայաստանի և Սիրիայի առնչությունների միջնորդող ամենահարմար շրջանը³⁸:

Ամփոփելով՝ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Սիրիայի հետ հարաբերություններում պիտի կարևորվեր եփրատյան ճանապարհը՝ հետևապես Շոփքի տարածքը, մինչդեռ Աղճնիքի և Կորճայքի շրջանները այդ դերը պիտի գլխավորապես խաղային Միջագետքի նկատմամբ: Սակայն ինչպես հյուսիսային Սիրիան և հյուսիսային Միջագետքը, այնպես էլ հարավային Հայաստանի վերոհիշյալ երեք շրջանները, ունենալով զարգացման շատ մեծ օրինաչափություններ, գտնվում էին սերտ փոխշփումների մեջ՝ կազ-

մելով մի տեսակ ընդհանուր պատմամշակութային փոխազդեցությունների գոտի, սակայն պահպանելով իրենց յուրահատկությունները, որոնք կայանում էին նրանում, որ, ի տարբերություն հյուսիսային Սիրիայի և Սիջազետ-քի, Ծովքը, Աղձնիքը և Կորճայքը ձգտում էին դեպի հյուսիս՝ Հայկական լեռնաշխարհ: Այսինքն՝ Բրոնզի դարում գործում էին պատմական զարգացումների գրեթե նույն օրինաչափությունները, ինչ անտիկ շրջանում, և չպետք է մոռանալ, որ Կոմմագենեի և հարակից շրջանները միջանկյալ դեր էին խաղում այդ հարաբերություններում³⁹:

ARSEN BOBOKHYAN

THE RELATIONS OF SOUTHERN ARMENIA WITH NORTH SYRIA AT THE END OF THE III-BEGINNING OF THE II MILLENNIUM B.C.

(Summary)

The southern regions of Armenian Highland (respect. the provinces of Tsopk, Aldznik, Korduk of historical Armenia) have had permanent contacts with North Syria (as well as North Mesopotamia), in particular periods forming even cultural zones with the above mentioned territories. The aim of the article is to show that in the period under consideration the southern Armenian regions had active contacts with North Syria, but they had mere trade significance. Moreover, the main road of communications is supposed to be the Euphrates route through Tsopk, meanwhile the regions of Aldznik and Korduk were the main artery for the relations with North Mesopotamia.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ch.Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, "Anatolian Studies" (=AS), 8, 1958, p.158; G.Kuntelian, Notes sur les monuments armeniens de la region de Kharput; In: The Second International Symposium on Armenian art, Yerevan, v. II, 1981, p.211-217.
2. Б.Б.Пиотровский, Материальная культура Армянского Нагорья; в кн.: Очерки по истории армянского изобразительного искусства, Ер., 1979, с.12.
3. L.Woolley, North Syria as a cultural link in the ancient world, The Hugley Memorial Lecture, London, 1942, p.1-10; N.V.Khazaradze, Tabal. Remarks on the ethnocultural description of eastern Asia Minor, "Acta Antiqua", 22, 1974, p. 432.
4. K.Schmidt, Norşuntepe I, Mainz am Rhein, 1996, s.1; J.L.Huot, Les ceramiques monochromes lisees en Anatolie a l'epoque du Bronze Ancien, Paris, 1982, p.991.
5. A.Altman, Reconsideration of the trade relations between Mesopotamia and Canaan during the Middle Bronze Age, Michmanim, 9, 1996, p.43

6. Keban Project Publications, v. 1-7, Ankara, 1970-1982.
7. G.Algaze, The Tigris-Euphrates archaeological survey project 1988, Arkeoloji Sonuçları Toplantısı (=AST), 7, 1989: 391-403; G.Algaze, M.Rosenberg. The Tigris-Euphrates archaeological reconnaissance project 1989, AST, 8, 1990, p. 137-161; M.Rosenberg, The Batman river archaeological reconnaissance survey 1990, AST, 9, 1991, p. 447-460; M.Rosenberg, H.Togul, The Batman river archaeological site survey 1990, "Anatolica", 17, 1990, p. 241-254. Algaze G., The Tigris-Euphrates archaeological reconnaissance project 1990, AST, 9, 1991, p. 425-445.
8. Նոյն տեղում:
9. A.Palmieri, Excavations at Arslantepe, AS, 31, 1981, p. 110; Fuesanta J.G., Some architectural relations between eastern Anatolia, Syria, Mesopotamia and Iran during the end of fourth millenium B.C., In: I.Metin-Akyurt Bahattin Devan Ani Kitabi, Istanbul, 1995, p.127-134.
10. M.J.Mcllink, Anatolian Chronology, in: Chronologies, In: Old World Archaeology, Chicago, 1965, p.117.
11. A.G.Sagona, The Caucasian region in the Early Bronze Age, Oxford, 1984, p. 108-114.
12. J.Mellaart, The Chalcolithic and the Early Bronze in the Near East, London, 1966, p. 77.
13. Древняя Эбла, М.1985, с. 52-60, 61-81; P.Matthiae, Ebla. Un empero ritrovato, Torino, 1995, p. 121-124
14. P.Matthiae, On this side of the Euphrates, In: Between the Rivers and over the Mountains (=BROM), Rome, 1993, p. 523ff.
15. F.Pinnock, Trade at Ebla, Bulletin of the Society for Mesopotamian Studies, 7, 1984, p. 31.
16. Ch.Burney, Aspects of excavations in the Altmova, Elâziğ, AS, 30, 1980, p. 161-3; H.Gladiss, H.Hauptmann, Norşuntepe, Antike Welt, 2, 1974, S.13.
17. T.Özgüç, New observations on the relationship of Kültepe with south-east Anatolia and North Syria during the Illrd Mill.B.C., In: Ancient Anatolia. Aspects of Change and Cultural Development, Wisconsin, 1996, p. 31-47.
18. G.M.di Nocera. Die mittelbronzezeitliche Keramik von Arslantepe, BROM, 1993, S.423,430-431; H.Hauptmann, Die Grabungen auf dem Norşuntepe-1970, KP-1 (=Keban Project Publications), 1972, S. 108; B.Einwag, Die Keramik aus dem Bereich des Palastes A in Tall Bi'a/Tutul und das Problem der frühen mittleren Bronzezeit, München, 1998, S.137-141; U.Esin, Tepecik excavations 1969, KP-2, 1971, pl. 18, 191; Խառանի շրջանի հետ Յոփքի հարաբերությունների մասին հմմտ. A.Özfirat. Eskicagda Harran, Istanbul, 1994, s. 35:
19. V.Sevin, Üc Tepe, AS, 39, 1989, p.184; M.H.Gates, Archaeology in Turkey, American Journal of Archaeology, 98, 1994, p.261.
20. U.B.Alkim, Anatolia I, Geneve, 1968, p.146.
21. A.M.Conti, C. Persiani, Cultural development in eastern Anatolia in the Early Bronze Age, BROM, 1993, Fig. 9: 1-4.
22. H.Hauptmann, Norşun-Tepe, Istanbul Mitteilungen, 1969-1970, S.53.
23. A.Sagona et.al., Excavations at Sos Höyük 1995, AS, 46, 1996, p. 37.
24. A.Schachner, Von der Rundhütte zum Kaufmannshaus, Oxford, 1999, S.88-89.
25. U.Esin, Tepecik excavations 1969, KP- 2, 1971, p.125; H.Gladiss, H.Hauptmann, Ուլալու, 1974, էջ 16-17:

26. Burney, նշվ. աշխ., 1958, էջ 175; Ch.Burney, Arslantepe as a gateway to the high-land, BROM, 1993, p. 316:
27. H.Hauptmann, նշվ. աշխ., KP-1, 1970, S.119; U.Esin, նշվ. աշխ., KP-2, 1971, p.124:
28. M.van Loon, H.G. Güterbock, Korucutepe excavations 1969, KP-3, 1972, p. 83.
29. С.А.Есаян, Скульптура Древней Армении, Е., 1980, с.19.
30. A. Mari, Palmyra as an important station on the caravan's road during the second millennium B.C; In: Les Annales Archéologiques Arabes Syriennes, v.42, 1996, 137; M.Lebau, Les voies de communication en Syrie et Mesopotamie au 3-ème millenaire av. J.-C., In: Aleppo and The Silk Road, Damaskus, 1994, p. 46; Անտիկ Դուրս Եվրոպոս-Պալմիրա-Դամասկոս ճանապարհը գոյություն ուներ դեռ Մարիի առևտրի ժամանակաշրջանում: Մարիի ճանապարհի մասին հմմտ. J.C. Castillo, The state as an enterprise. The case of Mari; In: Studies in the Neolithic and Urban Revolution, Oxford, 1987, p.319; Մարիի ճանապարհին մասամբ համապատասխանող քանեշյան ճանապարհը անցնում էր հարավային Հայաստանով, հմմտ. J.Lewy, Old Assyrian evidence concerning Kussara and its location, "Anadolu Araştırmaları", II/1, 1965, 307.
31. P.Gerstenblith, The Levant at the beginning of the Middle Bronze Age, Winona Lake, 1983, p.16.
32. H.Crawford, An early dynastic trading network in North Mesopotamia, In: La Circulation des Biens des Personnes et des Idées dans le Proche-Orient Ancien, Paris, 1992, p.77.
33. J.L.Montero-Fenollos, Le travail et le commerce du metal en Syrie du Nord, Orient Express, 1, 1997, p.19; M.J.Sasson, A sketch of North-Syrian economic relations in the Middle Bronze Age, Journal of the Economic and Social History of the Orient, 9, 1966, p.168.
34. Древняя Эбла, с. 29.
35. А.А.Мартirosян, Город Тейшебаини, Е., 1961, с.130; Э.В.Ханзадян, Результаты раскопок 1996г. Мецамора; в кн.: Археологическая Конференция Кавказа, Тбилиси, 1998, с.145; М.А.Гусейнов, Керамика Восточного Закавказья эпохи Поздней Бронзы и Раннего Железа, Баку, 1989, с. 64-76; Ա.Փիլիպոսյան, Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. 3-2-րդ հազ. հուշարձաններից հայտնաբերված ծովախեցիները; Հայաստանի Հանրապետությունում Դաշտային Հնագիտական Հետազոտություններին Նվիրված Թեզիսներ, Երևան, 1998, էջ 64.
36. Э.В.Ханзадян, Б.Б. Пиотровский, Цилиндрическая печать с древнеегипетской иероглифической надписью из раскопок Мецамора, МРՀ, 4, 1984, էջ 64-65:
37. Г.А.Тирация, О торговых связях Армении с Сирией в античное время, "Палестинский Сборник", 4, 1959, с.73-78; U.Serdaroglu, Agin and Kalaycik excavations, KP-3, 1972. p.43.
38. A.Schachner, նշվ. աշխ., էջ 77.
39. M.Özdoğan, Lower Euphrates Basin 1977 survey, Istanbul, 1977; P.Wattenmaker, Household and state in Upper Mesopotamia, Washington-London, 1998, p.21; Թեև այս շրջանները երբեմն Շուքրիի հետ միասին ընկալվում են որպես մեկ պատմամշակութային գոտի (հմմտ. A.G. Sagona, նշվ. աշխ., 1984, p.196), սակայն ի տարբերություն Կոննազենի և հարակից շրջանների, Շուքրը, ինչպես բրոնզի դարում, այնպես էլ ավելի ուշ շրջաններում, զարգացման միտումներով ձգտում է դեպի հյուսիս: